

Шаповаленко Є.Ю.

Окупація Чернігівщини нацистськими військами в серпні–вересні 1941 р. за спогадами очевидців

*Шаповаленко Євгеній Юрійович, аспірант кафедри історії та археології України
Інститут історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського
Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна*

Анотація. На основі спогадів очевидців, надрукованих щоденників та монографій досліджується становище сільського населення Чернігівщини в період безпосередніх боїв та окупації в вересні 1941 року. Зазначені спогади, дозволяють, простежити морально – психологічний стан населення під час перших зустрічей з солдатами Вермахту. Відзначимо, що серед населення в той час були характерними почуття збентеження та страху від постійної загрози власній безпеці та життю під час бойових дій та подальшої окупації. Ці тривоги мали підстави, так як під час захоплення того чи іншого населеного пункту війська Вермахту могли знищити жителів в разі будь-якої підозри. Особливо гнітюче враження спричинили масові пограбування селян під час захоплення того чи іншого населеного пункту. Люди вимушені були спостерігати як протягом хвилини руйнується або грабується їх майно, нажите протягом багатьох років. Проблемним були і міжособистісні контакти селян та німецьких солдат. Досить часто сільчани зустрічали зневажливе ставлення до себе та насмішки щодо помешкань, що мали значно бідніший вигляд, на відміну від німецьких. Але, відзначимо, що поміж окупантів були люди, які гідно ставились до місцевих мешканців. Серед інших аспектів перших днів окупації свідки відмічали значну перевагу нацистського озброєння та техніки над радянськими аналогами. Тяжким для селян було і прощання з бійцями Червоної армії, що залишали їх населені пункти під натиском переважаючих сил ворога. Причому як відзначали очевидці, радянські бійці мали значно гірше обмундирування, на відміну від солдат Вермахту. Пригадували очевидці і про нелюдське ставлення до червоноармійців в таборах для військовополонених, які перебували у жахливих умовах.

Ключові слова: *спогади, Червона армія, війська Вермахту, бойові дії, окупація, місцеві мешканці*

Військові дії на Чернігівщині в серпні–вересні 1941 р. є однією з недостатньо вивчених тем вітчизняної історіографії з погляду історії повсякденності. Надрукована джерельна база по зазначеній проблемі представлена кількома опублікованими щоденниками очевидців, як наприклад Д. Браженка, В. Косяненка [2; 9] та спогадами надрукованими в періодичній пресі та регіональних дослідженнях по області [3; 5; 7; 10; 14]. Але надруковані в науковій літературі та регіональній періодичній пресі спогади мають, головним чином, прив'язку до певного населеного пункту та містять окремі епізоди моменту окупації. Дана стаття покликана поповнити історичні знання в цьому напрямку за рахунок спогадів очевидців, зібраних самим автором, а також систематизації вже надрукованих досліджень.

Кінець серпня 1941 р. став визначальним для Чернігівщини. Військові дії, які точилися на заході Радянського Союзу з 22 червня 1941 р., дійшли до адміністративних меж області.

Стійкий спротив радянських військ під Києвом в липні–серпні 1941 р. спричинив довготривалу затримку наступу лівого крила німецької групи армій “Південь”. Це змусило вище гітлерівське керівництво зробити переоцінку напрямків стратегічних ударів та акцентувати увагу на наступі територією України, щоб оточити та знищити радянські війська Південно-Західного фронту.

З цією метою значна частина сил групи армій “Центр” з московського напрямку в кінці серпня 1941 р. почала глибокий обхід радянських військ з півночі по Лівобережній Україні, в тому числі і по Чернігівщині [15].

19 серпня 1941 р., після взяття Гомеля, частини німецької 2-ї танкової армії увійшли на територію Добрянського і Семенівського районів Чернігівської області.

Близько двох тижнів безперервно вели тяжкі оборонні бої в мікрорайоні Десни та Дніпра частини 5-ї армії РСЧА генерал-майора Потапова. Але вже 9 вересня

1941 року війська Вермахту зайняли Чернігів, 13 вересня – Ніжин, 18 вересня – Прилуки. Ще за два дні область повністю опинилась під владою окупантів [6].

Бойові дії та захоплення населених пунктів області військами Вермахту поставили місцеве населення перед новими реаліями існування. Багато очевидців відзначали, що психологічно складним було саме розуміння того, що війна може дійти до їх помешкань. Сельчани з потрясінням спостерігали за переважаючими силами Вермахту з новітнім на той час озброєнням та відступом радянських військ. Вимушено ховались від бойових дій, що проходили в їх населених пунктах.

Складним для населення було налагодження відносин з окупантами. В своїй більшості німецькі солдати, як носії нацистської ідеології, поводили себе немов справжні господарі, забираючи продукти харчування та речі, що приглянулись. Супутніми процесами стали вбивства мирного населення, жорстоке знущання над полоненими на очах селян.

Але траплялись й випадки гуманного ставлення окремих німецьких солдат до сільчан та сумнівних дій Червоної армії.

Наведені спогади – це лише незначна частка того, що довелось пережити мешканцям області. Вони демонструють всю невизначеність та жорстокість тих перших днів окупації.

Сільський вчитель Дмитро Браженко з села Авдіївка Сосницького району (26.08.1941 р. (тут і далі зазначені дати захоплення населеного пункту)) в своєму щоденнику так оцінив військову потугу німців: “27 серпня. ...Сьогодні німці продовжували пересуватися. До чого механізоване їх військо. Ось тут повз нас машини їдуть вереницею, що нагадує якусь виставку авто техніки. Різні системи мотоциклів змінюються різними системами автомашин, їх замінюють різні пушки, вездеходки і інші засоби озброєння. Мимовільно виникає твердження, що така армія кріпка і трудно переможна. По самих системах машин можна

опреділити, що в Германії розвинута автопромисловість і в цілому оборонна промисловість. Правда велике має значення і залежність від неї других країн та союзники, які поповнили автопарк Германії. Правда винуватити уряд СРСР в порівнюючому відставанні техніки від Германії не приходиться, в цьому винувата в значній мірі царська Росія... 28 серпня. ...Як сьогодні вияснилося, що троє постріляних в перший день входу німців були вислані на машині з Понорниці для ліквідації "десанту". Сміх бере коли подумаєш про необізнаність з положенням речей. Тут великі сили пересуваються, а звідси повідомляють, що десант. Хто про це повідомив, очевидно хто-то з сільради. Це говорить за те що багато хто самозапокоювався, думали про те що німці й насправді відігнані не то що від Семенівки, а й від Гомеля. Раптова їх поява безумовно паралізувала їх... 31 серпня. Ось уже біля тижня як німці увійшли в Авдіївку і протягом цього часу робота в полі стоїть... Але народ цього наче не помічає. Правда він не бездільничить. Багато намагаються застася і тягнуть для себе. Дійшло до того, що з конюшень почали зникати коні, з бригад вози, з кладових упряж і інше колгоспне майно, та не тільки колгоспне, а зникає майно і установ і організацій. Це ще і прояв безкультурності і невідомості місцевого населення"[2, с. 77-78].

Пінчук В.Р. село Хрипівка, Городянського району (28.08.1941 р.): "Боїв у 1941 році у нас не було, але ми бачили, як відступала червона армія. Серед солдатів було багато поранених. Ми несли їм хліб, молоко, яблука, а вони казали: "Ми скоро повернемося".

Перші німці в'їхали в село на мотоциклах, усі вони були брудні, в пилюці. Запам'ятались їхні оголені руки, автомати, незрозуміла мова, та те, що вони всі були однакового зросту, як зрізані. Люди ховались від них.

Спочатку в селі стояли німці, їх розмістили по хатах. Німець, який жив у нашій хаті, попередив маму: "Після нас прийдуть мадяри, їх бійтеся, дівчат своїх ховайте". І справді, мадяри та фіни лютували дуже"[16].

Ледень Г.В. село Кам'янська-Слобода Новгород - Сіверського району (28.08.1941 р.): "В серпні 1941 р. німці увійшли в село. Серед них були і хороші люди. Давали нам цукерки і називали нас "кіндер", деякі навіть плакали і казали, що в них також є діти. Були і позані, які на нас кричали, погрожували зброєю. Крім німців були в селі ще й мадяри... Коли почалась окупація ми ще дві неділі навчались, а потім у школі розмістили військовополонених. Школу огородили колючим дротом. Мати послала мене з вареною картоплею для полонених. Приходило багато людей з харчами. Німці не дозволяли передавати їжу, кричали, погрожували зброєю. Але жінки, підлітки перекидали картоплю, хліб через дріт, а полонені це підбирали. Потім їх вивезли з села до Новгород - Сіверського"[17].

30 серпня опівдні, зламавши опір Червоної армії, війська Вермахту захопили смт. Ріпки. Ось як описує цей день у своїх спогадах місцевий житель Арнольд Якович Трейтяк: "Десь ближче до полудня розгорнулася стрілянина, гарматна канонада, рев моторів. Через деякий час все вибухло. Я виліз з окопу і тихенько пробрався до вулиці, визирнув через паркан. Прямо

переді мною під розкидистим ясенем стояв танк з чорними хрестами. З верхнього люку, в чорному шлемофоні виглядав танкіст. Мене як вітром знесло звідти, і я миттю опинився в окопі. А вулицею і городами вже йшли в касках, у зеленій уніформі з зачеченими рукавами німецькі солдати. Подекуди лунали короткі автоматні черги.

Незабаром почулося грюкання на нашому подвір'ї. Вилізши з окопу, я через куці побачив як два солдати з автоматами на шиях вибивали двері до хати. Один з них деякий час знайшов наш окоп і, держачи напоготові автомат, наказав всім вилізти з окопу. Пильно всіх обдивившись, показав щоб всі йшли до хати... Сам і його напарник - пішли далі. Танки вже давно прогуркотіли. Все вибухло... Потім йшла колона полонених радянських воїнів, яку знали німці з північно-західної околиці Ріпок. Серед них було багато поранених з відкритими ранами. Особливо жахливий вигляд мав поранений, у якого відірвало нижню щелепу, і ця рана нічим не була перев'язана.

Наступного дня до Ріпок вступили тилові частини. Майже всі вулиці заповнили кінні обози. Таких великих коней ми ніколи не бачили. Слід копита сягав 20 сантиметрів. Упряжка з двох коней везла хуру на високих колесах. Чимало людей, особливо жінок, висипало на вулицю, розглядаючи пришельців та їх реманент. На пустирі між ветлікарнею і школою організували табір для військовополонених. Перші дні зовсім їх не годували. Охорона відганяла жінок, які хотіли передати полоненим їжу. Нам іноді вдавалось перекинути через огорожу з колючого дроту сирий буряк, картоплину чи шматок хліба, а пів роздягнутим полоненим доводилось лягати просто неба на розмоклу землю..." [3, с. 3].

За спогадами мешканців села Карильське Коропського району (30.08.1941 р.), у той день, коли німці увійшли до села, жителі саме біля комор купували мед. Люди намагалися розглянути тих, інших, фашистів. Хтось з партійного керівництва поширив чутки, що люди так дружно йшли зустрічати німців. Був здійснений телефонний дзвінок на аеродром, що знаходився неподалік. Невдовзі літаки з червоними зірками з'явилися в небі. Вони почали бомбардувати людський натовп. Серед натовпу почалася паніка. Люди кричали, плакали, тікали хто-куди. Хтось був поранений, а 75 чоловік було вбито. Сулим Ганна Андріївна, засвідчила, що в той день її сестрі відірвало ноги, і вона тягнула її додому [11, с. 6-7].

Костюченко В.Г. мешканець села Сорокошичі Козелецького району (2.09.1941 р.) свідчив: "Коли німці наступали в селі бої були. Німці Дніпро форсували, через Сорокошичі йшли на Чернігів. І в нас були бої страшні, повбивало багато людей. Один військовий сказав: "Три рази був в бою, але такого ще не бачив." Один солдат хотів залишитись і здатись в полон, але проходив командир, рука на перев'язі, також вийшов з бою. З двома солдатами, того солдата забрав і повів..." [18].

Новодід В., мешканка села Сорокошичі Козелецького району, охарактеризувала тогочасний перебіг подій таким чином: "Почалася Велика Вітчизняна війна. Яка ж вона страшна, її уособлювали фашисти, які в'їхали в наше село на своїй могутній техніці: ва-

птажівки, танки, мотоцикли, бронемашини, навіть кухню свою везли на спецмашині жаб'ячого кольору. А наші тікали пішки, та хіба що на полуторках; солдатів наших, 4-х чоловік, мати годувала разом з нами, в них кухні не було, їх приставили до нас на постій. В обмоточках, в ботиночках, у хебешних формах, які вони були нещасні!

А от німецькі солдати були вдягнуті добротно, в бушлатах з накладними кишенями, з вгодованими пісками.

Вони вкотилися в наше село хазяїнами. Почали зрубувати дерева, яблуньки та взагалі сади – святість для нас, ми росли їх роками, а фашисти на наших очах за п'ять хвилин знищували наш труд і ставили свої машини та танки, кухні. Ми ховалися від них і тільки в щілинки спостерігали цю бешкет. Обсівши, вони пішли по хлівах, витягували за одну ногу кабанчиків, регочучи, смалили тут же в дворі і пирували, а ми гірко плакали за нашим трудом: ми ж носили торбами зілля, скряжки і чекали своєї ковбаси. А далі, наївшись і понапивавшись, пішли шукати розваг на наших горі: вони витягували дівчат, що заховалися, і нівечили їх привселюдно. У нашої сусідки тітки Солохи вивели корову і в дворі зарізали. І як не голосила, як не просила, ні, її відитовхнули, аж потич пішла, сусідки ледь одхали, прямо вмирала тітка, бо нічим годувати було трьох дітей, свекруху і чоловікову сестру каліку” [12, с. 58-59].

Симончук Н.Ф., мешканець села Наумівка Корюківського району (4.09.1941 р.): ”Боїв поблизу не було. Чули здалеку гарматні постріли. Коли прийшли німці, люди ховалися в погрібах, боялися виходити. Німці спочатку не чіпали людей, але поводитися як хазяї. Людей обурювало те, що в деяких подвір'ях позаводили коней в клуню де зберігалось зерно на хліб” [19].

Семироз О.М., жителька села Стольне Менського району (5.09.1941 р.), пригадувала:

“...Боїв на території села не було. Червона армія відступала мовчки, жінки плакали і вносили солдатам поїсти... Я побігла до сусідки Ольги Охріменко. В селі все ще не вірили, що прийдуть німці і ми збиралися до школи. Перед дзеркалом приміряли піонерські галстуки, потім розглядали полотняну сумку, що пошла мати до школи. Раптом до хати зайшов чоловік у мундирі сірому і щось белькоче. Ми нічого не могли розібрати. На столі стояв гарбузовий кисіль. Чоловік, мабуть, дума, що це масло і давай намазувати ним хліб. Ми сміємося: кисіль маже на хліб. Потім гість непроханий пішов. Ми вийшли на вулицю. Боже мій! Страх охопив нас. Вулицею їдуть мотоцикли. Я бігом додому. Вдома ох як лаяли мене...” [20].

Дудка О.Т. (село Ядуги Борзнянського району (8.09.1941 р.)) свідчить: “У вересні вперше побачили німців. Німці нищили по коморах, хлівах. Продукти харчування закопували в землю. Деякі селяни покидали хати, тікали в ліс, болота. Я особисто бачив німців. Німець проходячи повз нашу хату, сказав мені: “Якби я жив в такій хаті, то повісився б.” (А хата була покрита соломомою і начебто вросла в землю.)” [21].

Присяжний М.П., мешканець села Вересоч Ніжинського району (8.09.1941 р.), згадував: “Невдовзі наступив той день якого ми всі чекали й боялися. На

околиці села рвалися снаряди, наша армія відступала... Літаки почали кружляти над селом, скидати бомби. Все село засяяло вогнем, почулися крики, плач. Люди бігли невідомо куди. Почалася паніка. Хто швидше зорієнтувався - встиг заховатися... Через декілька днів у селі з'явилися німці. Нищили по хатах, по сараях, мабуть, шукали червоноармійців...” [22].

Пригадує Ільченко М.І., село Курінь Бахмацького району (9.09.1941 р.): “Великих бойових дій в селі не було, але були вбиті й поранені... Я не виходив їх зустрічати, але вони займалися грабіжництвом (сало, м'ясо, одяг). Люди були вимушені пережити це потрясіння” [23].

Свідчить Химиця О.М., мешканка села Городище Бахмацького району (9.09.1941 р.): “Про початок війни я знала від своїх рідних. Вбилося в пам'ять, як дід Гаврило сказав: “Прийшли не надовго, максимум на два роки.” Сказав як прибив зіркою... Пам'ятаю той день, коли фашисти зайняли село. Це було 9 вересня 1941 року. Налетіли зразу літаки. Моя сестра Поля нарахувала 22 штуки. Скинули бомби у закутку, це на вулиці Берег. Загинули ярмаркові на Литві, де жив Гордій – згоріли мати з дитиною. У колгоспі, в погребях ховалися люди. Там загинули десь чоловік три, які хотіли забрати колгоспне майно, так як прийшла друга влада. Після нальоту літаків увійшла піхота. Німці кричали давай яйка і молоко. Були грязні і голодні. Переночували і пішли далі...” [24].

Цапенко Н.С. з села Нові Млини Борзнянського району (11.09.1941 р.) згадує: “Наступ німців розпочався несподівано... Люди від ляку починали копати окопи, щоб хоч щось сховати від німців і самим сховатися. Я з сестрами Дунею та Валею посліхом почали збирати речі та ув'язувати у хустки і виносити у погреб. Подушки теж виносили і ховалися в них, щоб куля не пробилася, так навчав батько, бо куля зачепиться в пір'ї. Головним його наказом були слова: “Разом не сидіти, бо всіх уб'ють!”. Починало сутеніти. Несподівано почулися вибухи. У вересні побачили німців, почули, як вони гергочуть. Було грязько, а всі німці приїхали на мотоциклах. Ми заховалися на печі, а в сусідів був погріб великий для схову. В нашу хату німці наносили соломи, напекли млинців, поїли, переночували, а рано вранці пішли далі” [25].

Донець Л.Г. мешканець села Оленівка Борзнянського району (11.09.1941 р.): “Десь в перших числах вересня німці бомбили село. Над селом появились два звена літаків. Три скидали бомби, а три пікірували. З величезним гулом. Горіли будинки, сараї, були жертви... І тільки через тиждень біля середини вересня, німці почали наступ на село з двох напрямків. Село обороняла невелика кількість червоноармійців десь до 50 чоловік. На окраїні була встановлена батарея (три пушки) лейтенанта Новікова. Та зробили по декілька пострілів, як налетіли літаки, батарею розбили вицент, загинуло 17 артилеристів в т.ч. і л-т Новіков. Село горіло, люди ховалися в погребях і окопах. Люди були дуже налякані, німці ж людей спочатку не трогали. Бігали по дворах, брали молоко, яйця, курей, молодих поросят. А потім в центрі села в подвір'ї школи жарили, варили, пекли і бенкетували” [26].

Свідчить Тарахан О.А., село Комарівка Борзнянського району (13.09.1941 р.): “Боїв не було... Моя мама

вибігла на вулицю й кинулася до солдатів. “Браточки, а куди ж нам?” У відповідь хтось із них крикнув “Куди, куди? У погріб! А ось нам куди?” Мама з Оленою Павліною забрали постіль, одяг і все перевели у погріб. Влаштували настил і перевели туди дітей. Нам було чути гул літаків, стрільбу з різних видів зброї. Земля двигтіла від розривів бомб. Здавалося, осо-ось одна з них упаде на нас. Від страху ми притискалися до матері, яка намагалася кожного з нас захистити собою...” [13, с. 7].

Галина Кононенко, жителька смт. Носівка (14.09.1941 р.): “Мій тато, який воював ще в першу імперіалістичну, почувши, що почалася війна, заздалегідь вириг окопчик біля погребка. Ночували ми одяжені то в окопі, то в погребі. Мама кожному із дітей, а мас було тоді троє, нав'язувала вузлики з кусочком хліба і сала. Якщо залишиться хтось жити, то буде хоч на раз щось поїсти.

Якось, гуляючи на подвір'ї, я побачила групу німців. Двоє з них забігли до хати, почали щось кричати. Мама в цей час якраз витягувала борщ з печі. Він вихопив з м'яких рук черпак, витяг шматочок м'яса і відразу з'їв. Кинувся шукати ще щось по хаті і кричати: “Яйки, яйки!” Знайшов четверо яєць, а другий схопив хліб. Мама була шокована. Сестра перелякалася і почала кричати. Німець розсердився і став стріляти. Куля влучила мамі в руку, слава Богу, не зачепила кістку” [8, с. 4].

Бигиб М.І., село Охінки Прилуцького району (17.09.1941 р.): “Німців вперше побачили, тільки вони ввійшли в село, 17 вересня 1941 року. Ми, діти, через город бігли до контори, щоб глянути на них. Гітлерівці зразу ж кинулися по селу в пошуках їжі. У селян нічого не просили, не питали. Самі забирали курячі яйця, ловили курей. На нашому дворищі теж кинулися хапати їх. Кури кричали, літали в повітрі, але це не завадило німцям переловити їх. Один із гітлерівців вбіг до хати, вимагаючи молока, кричав: “Млека”. Та корови ми в той час не тримали” [27].

Краснолоб Н.Т., мешканка села Пологи Прилуцького району (17.09.1941 р.): “Окоп ми зробили і там сиділи, дак підійшов німець – “рус”, “рус” - ком, ком і сміється. Німці бить не били, але заставили мамку щоб вона їм їсти варила. Принесуть м'яса – матка, ам, ам, гут – борщ значить вари. Посідають біля столу, сидять аби бачить. Два німці ступили до сусі-

дки. Вона з маленькою дитиною і чуя вона кричить вже так, бачу кричить німець, я до нього, показую там кричить тьотка. Він пішов туди виніс дитя і поцілував, утер платочком. Виводить одного німця, як уцілить його, що той перекинувся. І питає Гітлеру надо землі, а тобі що треба з цієї жєнщини? Написав їй бумажку і каже хто до тебе зайде, покажеш цю бумажку і тебе ніхто не троне” [28].

Ясиновська Людмила Миколаївна, село Удайці Прилуцького району (18.09.1941 р.): “Німці зайшли в село тихо. Запам'ятався рудий німець, який пригостив куском хліба з маслом, але бабуся відібрала хліб і викинула бо боялась, що може отруєний. У селі німецькі війська були недовго, вони пішли далі, а в селі залишилась їхня адміністрація” [29].

Верба В., жителька Носівського району: “Страшно було вийти на вулицю, та й на власному подвір'ї – не менше. Не обминали загарбники, шастали по хатах, забирали їстівне. Пригадується, раз поховалися ми в погріб, а вони знайшли: – Рус, рус, – викликають. Дядько Петро Олексійович Верба вийшов і, не зрозумівши чужинця, перепитав: – Нащо вам Маруся (так звали його дружину)? А німець у відповідь – чергою з автомата. Добре, що куля тільки зачепила дядька.

Зараз багато чуєш усіляких байок про фашистів. Якийсь шоколадам чи шматком хліба ділився чи навіть як ось дядька Петра не в серце влучив. Не вважали вони нас за людей. І в хаті було, й на подвір'ї не соромилися що найголовніше, перепрошую випустити “повітря” це й реготали. Отаку вони нам культуру несли” [1, с. 4].

Події серпня-вересня 1941 р. стали для населення області початком значних випробувань, через які довелося прочити протягом всієї німецької окупації в 1941-1943 рр. Вимушені ховатись протягом бойових дій та спостерігати, які переважаючі сили мали війська Вермахту над Червоною армією, селяни пережили велике потрясіння. Як відзначають свідки, великою проблемою стали тотальні грабунки їх продовольства та майна окупантами. При цьому існувала велика ймовірність загинути як під час боїв, так і вже під час окупації. Але відзначимо, що серед німців була певна кількість солдатів, що не поділяли нацистські погляди стосовно меншовартості українців та ставилась гуманно до селян. Але з цим твердженням погоджуютьсє не всі очевидці.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Верба В. Найдовший день у році // Носівські вісті – 2007 – 16 червня. – № 25 (8987). – 4с.
Verba V. Naidovshyi den u rotsi [The longest day of the year] // Nosivski visti. 2007. – No. 25 (8987). P.4.
2. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини на початку німецької окупації (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2013. – №2 (110). – С.71-89.
Etkina I. Ponornitskiy kraj Chernihivshchynu na pochatku nimetskoї okupatsii (za shchodennnykom Dmytra Zakharovycha Brazhenka) [Ponornitsya edge of the Chernihiv region at the beginning of German occupation (by the diary of D. Brazhenko)] // Siverianskiy litopys. 2013. – No 2 (110). – P.71-89.
3. Жагловський А. Нескорені // Життя Полісся. – 2010. – 27 лютого. – № 13 (9518). – 3с.
Zahlovskiy A. Neskoreni [The unsubdued] // Zhyttia Polissia. 2010. – No. 13 (9518). – P.3.
4. Зайцев М. Правда старих зошитів // Гарт. – 1994. – 28 січня. – № 4. – 12с.
Zaitsev M. Pravda starykh zoshytiv [The truth of old notebooks] // Hart. 1994 – No. 4. – P.12.
5. Іванова Т. Ніколи не завоюють фашисти нашу землю // Гарт. – 2000. – 4 серпня. – № 32 – 12с.
Ivanova T. Nikoly ne zavoiuiut fashysty nashu zemliu [Nazis will never win our land] // Hart. 2000. – No.32. – P.12.
6. Книга скорботи України / І. О. Герасимов, І. Т. Муховський, П. П. Панчонко та ін. Чернігів: РВК “Десянська правда”. 2003. – т.1. – 479с.
Knyha skorboty Ukrainy [The sorrow book of Ukraine] / Uporiadnyku: I. O. Herasymov, I. T. Mukhovskiy, P. P. Panchonko ta in. Chernihiv: “Desnianska pravda”, 2003. – vol.1. – 479 s.
7. Ковальчук Л. Не воював, але війну пережив // Нові горизонти. – 2013. – 21 вересня. – №75-76 (8768-8769). – 6с.

- Kovalchuk L. *Ne voiuвав, ale viinu perezhuv [Has not fought, but has survived in the war]* // *Novi horyzonty*. 2013. – No. 75-76 (8768-8769). – P.6.
8. Кононенко Г. У роки страшного лихоліття // *Носівські вісті*. – 2007. – 16 червня. – № 25 (8987). – 6с.
- Kononenko H. *U roky strashnoho lykholittia [During the terrible times]* // *Nosivski visti*. 2007. – No. 25 (8987). – P.6.
9. Косяненко В. Юнацький щоденник часів німецько-фашистської окупації Сосниці (Записки 1942-1943 років) // *Сіверянський літопис*. – 1998. – № 4(22). – С. 109-124.
- Kosianenko V. *Yunatskyi shchodennyk chasiv nimetsko-fashystskoi okupatsii Sosnytsi (Zapysky 1942-1943 rokiv) [The junior diary during the German Nazi occupation Sosnica (Notes 1942-1943)]* // *Siverianskyi litopys*. 1998. – No. 4(22). – P. 109-124.
10. Маркович І. "Маму й брата вбили. Нехай і нас уб'ють" // *Наш край*. – 2013. – 22 червня. – № 49 - 50 (9189-9190). – 8с.
- Markovych I. *"Mamu i brata vbyly. Nekhai i nas ubiut"* [Mom and brother killed. Let us kill] // *Nash kraj*. 2013. – No. 49-50 (9189-9190). – P.8.
11. Михайленко В. Карильське : на теренах століть // *Коропщина*. – 2010. – 9 квітня. – №14 (120). – 10с.
- Mykhailenko V. *Karyl'ske: na terenakh stolit [Karyl'ske during centuries]* // *Koropshchyna*. 2010. – No.14 (120). – P.10.
12. Новодід Віра Ми називаємо себе кімовцями (Спомини про пережиті час війни) // *Сіверянський літопис*. – 2010. – №2-3 (92-93). – С.58-64.
- Novodid Vira *My nazyvaiemo sebe kimovtsiamy (Spomyny pro perezhyte pid chas viiny) [We call ourselves kimovtsyamy (Memoirs about living during the war)]* // *Siverianskyi litopys*. 2010. – No 2-3 (92-93). – P.58-64.
13. Присяжний М.П. Я бачив пекло // *Наш край*. – 2011. – 26 березня. – № 25-26 (8954-8955). – 10с.
- Prisiazhnyi M.P. *Ya bachyv peklo [I have seen hell]* // *Nash kraj*. 2011. – No 25-26 (8954-8955). – P.10.
14. Рондарь Н. Войны начало // *Новини Городнянщини*. – 2013. – 11 травня. – №37-38 (11171-11172). – 6с.
- Rondar N. *Voyny nachalo [The beginning of the war]* // *Novyny Horodnianshchynu*. 2013. – No 37-38 (11171-11172). – P.6.
15. Україна в полум'ї війни. 1941-1945 / П.П. Панченко, О.І. Уткін, В.І. Горелов та ін. - К.: Вид-во "Україна", 2005. – 560с.
- Ukraina v polumi viiny. 1941-1945 [Ukraine in the flames of war] / *Uporiadnyky: P.P. Panchenko, O.I. Utkin, V.I. Horielov ta in.* – Kyiv: "Ukraina", 2005. – 560 s.
16. Зі спогадів мешканки села Хрипівка Городнянського району Чернігівської області Пінчук Валентини Родіонівни, 19300 р.н. // *Особистий архів автора*.
- Zi spohadiv meshkanky sela Khrypivka Horodnianskoho raionu Chernihivskoi oblasti Pinchuk Valentyny Rodionivny. 1930 r.n. // *Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Khrypivka, Gorodnyansky district of Chernigiv region Pinchuk Valentyny Rodionivny. 1930 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]*
17. Зі спогадів мешканки села Кам'янська Слобода Н. Сіверського району Чернігівської області Ледень Ганни Василівни, 1930 р.н. // *Особистий архів автора*.
- Zi spohadiv meshkanky sela Kamianska Sloboda Novgorod-Siverskoho raionu Chernihivskoi oblasti Leden Hanny Vasylivny. 1930 r.n. // *Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Kamianska Sloboda, Novgorod - Seversky district of Chernigiv region Kostiuhenko Vasyli Hryhorovych. 1930 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]*
18. Зі спогадів мешканця села Сорокошичі Козелецького району Чернігівської області Костюченка Василя Григоровича, 1930 р.н. // *Особистий архів автора*.
- Zi spohadiv meshkantsia sela Sorokoshychi Kozeletskoho raionu Chernihivskoi oblasti Kostiuhenka Vasyli Hryhorovycha. 1930 r.n. // *Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Sorokoshychi. Kozeletsky district of Chernigiv region Kostiuhenko Vasyli Hryhorovych, 1930 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]*
19. Зі спогадів мешканки села Наумівка Корюківського району Чернігівської області Симончук Ніни Федотівни, 1933 р.н. // *Особистий архів автора*.
- Zi spohadiv meshkanky sela Naumivka Koriukivskoho raionu Chernihivskoi oblasti Symonchuk Niny Fedotivny, 1933 r.n. // *Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Naumivka, Koriukivsky district of Chernigiv region Symonchuk Nina Fedotivna, 1933 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]*
20. Зі спогадів мешканки села Стольне Менського району Чернігівської області Семироз Ольги Михайлівни, 1929р.н. // *Особистий архів автора*.
- Zi spohadiv meshkanky sela Stolne Menskoho raionu Chernihivskoi oblasti Semyroz Olhy Mykhailivny, 1929r.n. // *Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Stolne, Mensky district of Chernigiv region Semyroz Olha Mykhailivna, 1929 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]*
21. Зі спогадів мешканця села Ядути Борзнянського району Чернігівської області Дудки Олексія Тихоновича, 1926р.н. // *Особистий архів автора*.
- Zi spohadiv meshkantsia sela Yaduty Borznianskoho raionu Chernihivskoi oblasti Dudky Oleksiia Tykhonovycha, 1926r.n. // *Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Yaduty, Borzniansky district of Chernigiv region Dudka Alexei Tikhonovich // Regime to access: Personal archive of the author.]*
22. Зі спогадів мешканки села Нові Млини Борзнянського району Чернігівської області Цапенко Надії Сергіївни // *Особистий архів автора*.
- Zi spohadiv meshkanky sela Novi Mlyny Borznianskoho raionu Chernihivskoi oblasti Tsapenko Nadii Serhiivny // *Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Novi Mlyny, Borzniansky district of Chernigiv region Tsapenko Nadija Serhiivna // Regime to access: Personal archive of the author.]*
23. Зі спогадів мешканця села Куринь Бахмацького району Чернігівської області Ільченка Михайла Івановича, 1925р.н. // *Особистий архів автора*.
- Zi spohadiv meshkantsia sela Kurin Bakhmatskoho raionu Chernihivskoi oblasti Ilchenka Mykhaila Ivanovycha, 1925 r.n. // *Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Kurin, Borzniansky district of Chernigiv region Ilchenko Mikhail Ivanovich, 1925 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]*
24. Зі спогадів мешканки села Городище Бахмацького району Чернігівської області Химиці Олени Миколаївни 1928 р.н. // *Матеріали шкільного музею Городищенської ЗОШ І-ІІІст. Бахмацького району*.
- Zi spohadiv meshkanky sela Horodyshche Bakhmatskoho raionu Chernihivskoi oblasti Khymytsi Oleny Mykolaivny 1928 r.n. // *Materialy shkilnoho muzeiu Horodyshchenskoï ZOSH I-IIIst. Bakhmatskoho raionu [From the memoirs of the resident of the village Horodyshche, Bakhmach district of Chernigiv region Khymytsia Olena Mykolaivna, 1928 y.b. // Regime to access: the school museum of the Gorodischenska secondary school, Bakhmatsky district.]*
25. Зі спогадів мешканки села Комарівка Борзнянського району Чернігівської області Тарахан Ольги Архипівни // *Особистий архів автора*.
- Zi spohadiv meshkanky sela Komarivka Borznianskoho raionu Chernihivskoi oblasti Tarakhan Olhy Arkhyvivny. // *Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Komarivka, Borzniansky district of Chernigiv region Tarakhan Olha Arkhyvivna // Regime to access: Personal archive of the author.]*
26. Зі спогадів мешканця села Оленівка Борзнянського району Чернігівської області Донця Леоніда Григоровича, 1929 р.н. // *Особистий архів автора*.

Zi spohadiv meshkantsia sela Olenivka Borznianskoho raionu Chernihivskoi oblasti Dontsia Leonida Hryhorovycha, 1929 r.n. // Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Olenivka, Borzniansky district of Chernigiv region Donets Leonid Hryhorovych, 1929 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]

27. Zi spohadiv meshkanky sela Oхiньки Прилуцького району Чернігівської області Биґиби Марії Іванівни, 1929 р.н. // Особистий архів автора.

Zi spohadiv meshkanky sela Okhinky Prylutskoho raionu Chernihivskoi oblasti Byhyb Marii Ivanivny, 1929 r.n. // Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Okhinky, Prilutsky district of Chernigiv region Byhyb Mariia Ivanivna, 1929 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]

28. Zi spohadiv meshkanky sela Polohy Prylutskoho raionu Chernihivskoi oblasti Krasnolob Nadii Tymofiiivny, 1930 р.н. // Особистий архів автора.

Zi spohadiv meshkanky sela Polohy Prylutskoho raionu Chernihivskoi oblasti Krasnolob Nadii Tymofiiivny, 1930 r.n. // Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Polohy, Prilutsky district of Chernigiv region Krasnolob Nadiya Timofiiivna, 1930 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]

29. Zi spohadiv meshkanky sela Udaytsi Prylutskoho raionu Chernihivskoi oblasti Yasinovskoi Lyudmyly Mykolaivny, 1935 р.н. // Особистий архів автора.

Zi spohadiv meshkanky sela Udaytsi Prylutskoho raionu Chernihivskoi oblasti Yasinovskoi Lyudmyly Mykolaivny, 1935 r.n. // Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Udaytsi, Prilutsky district of Chernigiv region Yasinovskaya Lyudmila Mykolaivna, 1930 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]

Shapovalenko Ye.Yu.

Occupation by Nazi troops the Chernihiv region in August - September 1941. according to the recollections of eyewitnesses

Abstract. Based on the memories of eyewitnesses, printed diaries and monographs is investigated the situation of the rural population of Chernihiv region in the period of direct fights and occupation in September, 1941. These memories allow to trace morally - psychological state of the population during the first meeting with the soldiers of the Wehrmacht. Note that the among the population of at that time were typical feelings of embarrassment and fear of the constant threat to their own security and life during the fighting and the subsequent occupation. These concerns took place, such as the Wehrmacht troops could destroy the inhabitants in the event of any suspicion during the attack of a settlement. Especially a depressing effect was caused by massive robbery of peasants during the attack of a settlement. People were forced to watch as within minutes were robbed or destroyed their property, acquired by over the years. The interpersonal contacts peasants and German soldiers were problematic too. Often farmers were had met dismissive attitude and derision their homes that had significantly poorer look, in contrast to German. However, we note that among the invaders were people who adequately regarded local peasants. Other aspects of the first days of occupation the witnesses noted the significant advantage of Nazi weapons and equipment over the Soviet analogue. Difficult for farmers was the farewell to the Red Army soldiers that left their settlements under the pressure of superior enemy forces. Moreover, as noted by witnesses, Soviet soldiers had significantly worse uniform, unlike the soldiers of the Wehrmacht. Witnesses remembered about the inhuman attitude to Red Army soldiers in camps for prisoners of war who were in appalling conditions.

Keywords: memories, the Red Army, the Wehrmacht troops, fighting, occupation, local residents

Шаповаленко Е.Ю.

Оккупация Черниговщины нацистскими войсками в августе - сентябре 1941г. по воспоминаниям очевидцев

Аннотация. На основе воспоминаний очевидцев, напечатанных дневников и монографий исследуется положение сельского населения Черниговщины в период непосредственных боев и оккупации в сентябре 1941 года. Указанные воспоминания, позволяют, проследить морально - психологическое состояние населения во время первых встреч с солдатами Вермахта. Отметим, что среди населения в то время были характерны чувство смущения и страха от постоянной угрозы собственной безопасности и жизни во время боевых действий и последующей оккупации. Эти тревоги имели основания, так как при захвате того или иного населенного пункта войска Вермахта могли уничтожить жителей в случае любого подозрения. Особенно удручающее впечатление вызвали массовые ограбления крестьян при захвате того или иного населенного пункта. Люди вынуждены были наблюдать как в течение минут разрушается или грабится их имущество, нажитое в течение многих лет. Проблемным были и межличностные контакты крестьян и немецких солдат. Довольно часто сельчане встречали пренебрежительное отношение к себе и насмешки по помещений, имевших значительно беднее вид, в отличие от немецких. Но, отметим, что между оккупантов были люди, которые достойно относились к местным жителям. Среди других аспектов первых дней оккупации свидетели отмечали значительное преимущество нацистского вооружения и техники над советскими аналогами. Тяжелым для крестьян было и прощание с бойцами Красной армии, оставляли их населенные пункты под натиском превосходящих сил врага. Причем как отмечали очевидцы, советские бойцы имели значительно хуже обмундирование, в отличие от солдат Вермахта. Вспоминали очевидцы и о бесчеловечном отношении к красноармейцам в лагерях для военнопленных, которые находились в ужасных условиях.

Ключевые слова: воспоминания, Красная армия, войска Вермахта, боевые действия, оккупация, местные жители